

**Janusz Szczepański**

<https://orcid.org/0000-0002-0862-3822>

Akademia Finansów i Biznesu Vistula, Warszawa

## **ŹRÓDŁA DO DZIEJÓW SPOŁECZNOŚCI ŻYDOWSKIEJ WOJEWÓDZTWA PŁOCKIEGO I GUBERNI PŁOCKIEJ (1815–1866) W ZASOBIE ARCHIWUM GŁÓWNEGO AKT DAWNYCH W WARSZAWIE**

Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie jest najstarszym publicznym archiwum polskim, a zarazem największą skarbnicą materiałów archiwalnych wytworzonych na ziemiach polskich do 1918 r. Przechowuje akta nie tylko do dziejów dawnej Rzeczypospolitej, ale też do okresu porozbiorowego.

Trudno pisać o dziejach państwa polskiego bez uwzględnienia historii społeczności żydowskiej, najliczniejszej w skali świata diaspory z obszaru dawnej Rzeczypospolitej. Według opinii wielu badaczy dziejów gospodarczych, m.in. niemieckiego socjologa Wernera Sombarta, ludność żydowska stanowiła warunek *sine qua non* przemian ekonomicznych w Europie. Żydzi wszędzie tam, gdzie się pojawiali, przyspieszali rozwój gospodarczy, a upadek ekonomiczny następował na terenach, skąd przychodziło im odejść<sup>1</sup>. Kreśląc dzieje Polski na przestrzeni ostatnich dwóch stuleci nie można pominąć roli Żydów, ich udziału w życiu politycznym, a zwłaszcza w życiu społeczno-gospodarczym<sup>2</sup>. W badaniach nad znaczeniem społeczności żydowskiej w dziejach ziem polskich w XIX i na początku XX w. nie sposób pominąć materiałów źródłowych z Archiwum Głównego Akt Dawnych<sup>3</sup>. Przechowywane w nim archiwalia do historii ludności żydowskiej pochodzą m.in. z okresu Królestwa Polskiego (1815–1866).

Niniejsze opracowanie jest próbą prezentacji materiałów źródłowych z zasobu AGAD do badań historii polskich Żydów zamieszkujących północne

---

<sup>1</sup> W. Sombart, *Żydzi i życie gospodarcze*, b.m.w. 1913.

<sup>2</sup> *Rola Żydów w rozwoju gospodarczym ziem polskich*, red. J. Skodlarski, A. Piotrowski, Łódź 2014.

<sup>3</sup> M. Kośka, D. Lewandowska, *Materiały do dziejów Żydów na ziemiach polskich w XIX w. w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych [w:] Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, red. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001, s. 31–56.

Mazowsze<sup>4</sup>. W czasach Królestwa Polskiego ziemie tego regionu znajdowały się w administracyjnych granicach województwa płockiego (1815–1837), a następnie guberni płockiej.

Ludność żydowska województwa płockiego liczyła w 1827 r. niemal 85 tys., co stanowiło 42,5% ogółu mieszkańców miast i osad województwa<sup>5</sup>. W 1827 r. wysoki odsetek ludności żydowskiej był szczególnie widoczny w miastach: Maków (90,1%), Wyszogród (72,6%), Nasielsk (64,2%), Ciechanów (62,3%) i Płońsk (59,4%)<sup>6</sup>. Społeczność żydowska dominowała liczebnie także w niektórych osadach Mazowsza Północnego, na przykład w Drobinie (72,9%), Kuczborku (64,7%) i Krasnosielcu (61,6%)<sup>7</sup>.

Na początku XIX stulecia w zaborze pruskim szybki wzrost ludności wyznania mojżeszowego w miastach mazowieckich zapoczątkowało zniesienie przywilejów *de non tolerandis Judaeis* w czasów Rzeczypospolitej szlacheckiej, zakazującego Żydom swobodnego osiedlania się w miastach<sup>8</sup>. Coraz większy odsetek ludności żydowskiej w miastach, widoczny już w czasach Księstwa Warszawskiego, niepokoił nie tylko ich mieszkańców narodowości polskiej, ale też władze Królestwa Kongresowego. Od 1816 r. przeprowadzały one masowe rugi ludności żydowskiej ze wsi w drodze stosowania środków administracyjnych i ekonomicznych. Aby skuteczniej przeprowadzić tę operację zabroniono Żydom wiejskim mieszkać w karczmach, browarach i gorzelniach. Wysiedlenie ludności żydowskiej ze wsi leżało w interesie biedniejszej szlachty, która dążyła do przejęcia niektórych funkcji żydowskich faktorów, gorzelników, arendarzy, a nawet karczmarzy<sup>9</sup>.

Ustawa konstytucyjna z 27 XI 1815 r. nie wspominała o Żydach. Wprowadzona w jej zapisach równość obywateli dotyczyła wyłącznie chrześcijan. W stosunku do ludności żydowskiej utrzymano w mocy wszystkie postanowienia rządu Księstwa Warszawskiego. Została ona pozbawiona nie tylko czynnego i biernego prawa wyborczego do ciał ustawodawczych, ale też odsunięta od wszelkiej służby publicznej w kraju. Żydzi nie mogli piastować żadnych urzędów publicznych, funkcji adwokata ani pisarza aktowego, stanowisk budowniczego, geometry, nauczyciela w publicznych zakładach naukowych, farmaceuty, lekarza miejskiego. Żydzi mogli być jedynie lekarzami w szpitalach dla ludności żydowskiej.

Zgodnie z artykułem 16 Kodeksu z 1825 r. Żydzi mogli korzystać tylko z praw cywilnych. Oznaczało to utrzymanie wszystkich dotychczasowych ograniczeń w zakresie prawa własności, mobilności terytorialnej, działalności gospodarczej,

---

<sup>4</sup> Autor niniejszego opracowania sygnalizował ten problem już przed 20 laty, zob. J. Szczepański, *Źródła archiwalne do dziejów społeczności żydowskiej Mazowsza Północnego w XIX–XX w. (do 1939 r.)* [w:] *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, s. 407–422.

<sup>5</sup> A. Eisenbach, *Mobilność terytorialna ludności żydowskiej w Królestwie Polskim* [w:] *Społeczeństwo Królestwa Polskiego*, t. 2, Warszawa 1966, s. 280–282.

<sup>6</sup> B. Wasiutyński, *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX*, Warszawa 1930, s. 22–25, 36–37.

<sup>7</sup> Tamże, s. 45–47, 66–67.

<sup>8</sup> *Encyklopedia Judaica*, t. 13, Jerusaleń 1973, s. 1383.

<sup>9</sup> A. Eisenbach, *Ludność żydowska* [w:] *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864*, red. W. Kula, J. Leskiewiczowa, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 113; tenże, *Mobilność terytorialna*, s. 194–195.

obciążeń podatkowych. Żydów nie objął powszechny obowiązek służby wojskowej, w zamian za co obłożono ich specjalnym podatkiem<sup>10</sup>.

Władze Królestwa Polskiego kontynuowały politykę rządu Księstwa Warszawskiego w zakresie tworzenia w większych miastach odrębnych dzielnic żydowskich — rewirów. Pierwsze z nich powstały jeszcze w Księstwie Warszawskim, m.in. w Płocku (1811 r.), Makowie i Przasnyszu (1813 r.)<sup>11</sup>.

Prawdziwą kopalnią wiedzy o społeczności żydowskiej województwa płockiego są akta przechowywane w AGAD zespołu Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji<sup>12</sup>. W znajdujących się w nim aktach miast z lat 1815–1866 jest wiele informacji na temat powstawania i funkcjonowania odrębnych dzielnic żydowskich na terenie województwa płockiego. Potwierdzeniem jest chociażby kwestia utworzenia rewiru żydowskiego w Ciechanowie, z którego projektem wystąpiono już w 1811 r. W dekreście władz Królestwa Kongresowego z 1816 r. o ustanowieniu rewiru żydowskiego w Ciechanowie czytamy:

Chcąc w mieście Ciechanowie w Obwodzie Przasnyskim w Województwie Płockim położonem, przez zgromadzenia tego porządku jaki już dla miast Warszawy, Wschowy i Płocka w przeznaczeniu oddzielnem dla Starozakonnych do zamieszkania rewirów postanowiony został usunąć szkodliwe skutki, jakie z okazji skupienia się Żydów w celniejsze ulice miasta za sobą pociąga, na przełożenie KRSWiP postanowiliśmy i stanowimy co następuje: [...] Wolno będzie Starozakonnym mieszkać, placów nabywać i domy podług przepisów policyjnych wystawiać w mieście Ciechanowie lecz tylko w części tego Miasta to jest w ulicy Żydowskiej wychodzącej z Rynku i kończącej się u drogi u ulicy Tyłnej do Zielonego Rynku idącej, na ulicy Pułtuskiej wychodzącej z Rynku a stykającej z ulicą Tylną i Traktem Pułuskim, i w ulicy wychodzącej z Rynku od ulicy Przasnyskiej a kończącej się przy ulicy i trakcie Pułuskim, jako też w ulicy Tyłnej od traktu pułtuskiego zaczynającej się przy drogach przez pole jednej do Zielonego Rynku drugiej do traktu Warszawskiego dochodzących, kończącej się<sup>13</sup>.

Tak więc od 17 I 1817 r.

w żadnej innej części Miasta Ciechanowa nie wolno [...] nabywać placów, domów nowych wystawiać i mieszkać Starozakonnym<sup>14</sup>.

Prawdziwe bogactwo informacji do badań nad dzielnicami żydowskimi w województwie płockim zawierają akta nawiązujące do genezy i funkcjonowania rewiru żydowskiego w Pułtusku. Jego projekt opracował na początku 1816 r. Komisarz Województwa Płockiego. 29 czerwca został on przesłany do Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji w Warszawie. W artykule 1 do „Projektu

<sup>10</sup> A. Eisenbach, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII–XIX wieku*, Warszawa 1983, s. 158–161; tenże, *Trwałość i rozpad więzi stanowych. Ludność żydowska* [w:] *Przemiany społeczne*, s. 108–110.

<sup>11</sup> Archiwum Główne Akt Dawnych (dalej: AGAD), Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, sygn.165, k. 41, 55–61.

<sup>12</sup> K. Morawska, *Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji* [w:] *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*, t. 2: *Epoka porozbiorowa*, red. F. Ramotowska, Warszawa 1998, s. 260–268; *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie*, red. D. Lewandowska, Warszawa 2008, s. 277–282.

<sup>13</sup> AGAD, Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji (dalej: KRSW), sygn. 4314, s. 23–24.

<sup>14</sup> AGAD, KRSW, sygn. 4314, s. 23–24.

i postanowienia Namiestnika Królewskiego rewiru na oddzielne zamieszkanie dla Starozakonnych w Mieście Pułtusk stanowiącego” z 1816 r., który miał obowiązywać od 17 I 1817 r., czytamy:

Wolno będzie Starozakonnym mieszkać, placów nabywać, domy podług przepisów policyjnych wystawiać w mieście Pułtusk, lecz tylko w części tegoż Miasta, Starym Miasteczku zwanej odnogą Narwi od reszty miasta przedzielonej, poczynając od ulicy przy Klasztorze Reformatów z jednej i austerii publicznej z drugiej strony początek biorącej, a do rzeki Narwi prowadzącej tak na tej ulicy po obydwu stronach jako i w innych ulicach w okręgu tegoż Starego Miasta położonego wokół aż do ulicy z gościńca Warszawskiego w tyle domu Więziennego i Klasztorem Reformatów aż do Starego Miasta czyli początku ulicy wyżej nadmienionej prowadzącej<sup>15</sup>.

Decyzja o utworzeniu rewiru żydowskiego w Pułtusk zapadła 26 XI 1822 r. Do tego czasu pułtuscy Żydzi mieli przesiedlić się w rejon Starego Miasta<sup>16</sup>. W związku z przeludnieniem dzielnicy żydowskiej w Pułtusk, do władz Królestwa Polskiego poczynawszy od 1824 r. zaczęły napływać prośby zamieszkałych tu Żydów. Dotyczyły one rozszerzenia granic żydowskiego rewiru w Pułtusk o ulice: Waliszewo, Mostową i inne boczne uliczki. Przy ulicy Waliszewo od 1815 r. istniała bóżnica. Komisja Województwa Płockiego nie wyraziła na to zgody, argumentując, że

do tej pory żaden Żyd nie pobudował się jeszcze na obszarze rewiru, gdzie dużo pustych placów, a gdy otrzymają możliwość zamieszkania przy ul. Waliszewo nastąpi zbytne skupienie budowli żydowskich. Jest tu tylko 18 placów. Grozić to będzie pożarem i zniszczeniem miasta<sup>17</sup>.

Ostatni argument władz wojewódzkich brzmiał następująco:

Nareszcie przez zagnieżdzenie się Żydów na Waliszewie jako miejscu Szkoły tamecznej Wojewódzkiej przysadnym, młodzież szkolna uczęszczająca w znacznej części mieścić się wśród żydostwa byłaby zniewolona, co by dało szkodliwy wpływ na jej obyczaj i wychowanie<sup>18</sup>.

W okresie Królestwa Kongresowego na terenie województwa płockiego zostało utworzone siedem dzielnic żydowskich.

Zgodę na zamieszkanie poza rewirem wyrażono jedynie tym osobom wyznania mojżeszowego, które spełniały warunki niezbędne do uzyskania obywatelstwa, a ustalone jeszcze w czasach Księstwa Warszawskiego. Dotyczyły one głównie rodzącej się burżuazji i inteligencji żydowskiej. Poza rewirem wolno było mieszkać jedynie Żydom posiadającym minimum 15 tys. zł „czystego funduszu”

<sup>15</sup> AGAD, KRSW, sygn. 4482, s. 18–20. Według danych z 19 X 1815 r. Pułtusk zamieszkiwało 2225 chrześcijan i 483 Żydów.

<sup>16</sup> AGAD, KRSW, sygn. 107, k. 16–26; sygn. 4500, k. 64–75.

<sup>17</sup> AGAD, KRSW, sygn. 4487; pismo KRSW do Komisji Wojewódzkiej Płockiej z 2 IV 1824 r.

<sup>18</sup> AGAD, KRSW, sygn. 4487; pismo KRSW do Komisji Wojewódzkiej Płockiej, nr 72/247 z 2 IV 1824 r.; pismo Komisji Wojewódzkiej Płockiej do KRSW z 16 III 1825 r. J. Szczepański, *Szkoła Wojewódzka Księży Benedyktynów w Pułtusk* [w:] *Dzieje Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtusk*, red. A. Kociszewski, Ciechanów-Pułtusk 1991, s. 80. Przy ulicy Waliszewo i w jej pobliżu mieściły się stancje zamieszkałe przez uczniów Szkoły Wojewódzkiej Księży Benedyktynów w Pułtusk.

Tabela 1. Wykaz rewirów żydowskich w miastach województwa płockiego w latach 1822–1830

Lp.	Miasto	Data utworzenia rewiru
	Pułtusk	26 XI 1822 r.
	Ciechanów	25 V 1824 r.
	Mława	14 XII 1824 r.
	Raciaż	8 II 1825 r.
	Ostrołęka	25 IV 1826 r.
	Zakroczym	8 VII 1828 r.
	Sierpc	9 VI 1830 r.

Źródło: AGAD, KRSW, sygn. 107, s. 16–26.

bez długów, byli bankierami, prowadzili „handel przyzwoity i otwarty”, umieli czytać i pisać po polsku lub po francusku albo niemiecku, posyłali dzieci po ukończeniu siódmego roku życia do szkół polskich oraz nie używali „żadnych znaków powierzchownych, które dotąd lud starozakonny od innych mieszkańców odróżniają”<sup>19</sup>.

W 1824 r. zgodę Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji na zamieszkiwanie w dzielnicy chrześcijańskiej w Pułtusku do końca 1825 r. uzyskał Josek Wulf Kronenberg, pod warunkiem, że znajdzie w rewirze żydowskim dwa puste place i na nich dom „massiv murowany o dwóch piętach wystawi”<sup>20</sup>.

Niejednokrotnie Żydzi próbowali obejść zakaz budowy domów drewnianych poza granicami rewiru. Przykładem może być sprawa Hersza Wolfa Szpigla z Raciażu starającego się o osiedlenie w dzielnicy chrześcijańskiej miasta. Stał się on właścicielem placu przy rynku w Raciażu nabytego w 1845 r. od małżonków Domańskich. Szpigł w prośbie o zamieszkanie w dzielnicy chrześcijańskiej zamieścił deklarację, że będzie kształcił swoje dzieci w szkołach publicznych. Dołączył też świadectwo magistratu, w którym stwierdzono, iż potrafi pisać i czytać po polsku, dysponuje majątkiem w wysokości ponad 300 rubli, porzucił ubiór noszony przez Żydów. W załączeniu było również potwierdzenie nauczyciela miejscowej szkoły elementarnej w Raciażu, że jej uczniem jest Abraham, ośmioletni syn Szpigla. Te wszystkie pozytywne opinie nie wystarczyły Herszowi Wolfowi Szpigłowi do uzyskania zgody władz na wzniesienie drewnianego domu z racji wciąż obowiązującego zakazu stawiania przy rynku w Raciażu budowli o takiej konstrukcji<sup>21</sup>.

Mazowieccy Żydzi na różne sposoby opierali się decyzjom władz rządowych przynaglających do zamieszkania na wydzielonym im obszarze. Dla pułtuskich

<sup>19</sup> A. Kociszewski, *Rewir żydowski — próba ograniczenia mobilności przestrzennej ludności żydowskiej* [w:] *Żydzi na północnym Mazowszu (1815–1945)*, red. L. Zygmier, Ciechanów–Mława 2018, s. 65–84.

<sup>20</sup> AGAD, KRSW, sygn. 4487, pismo KRSW nr 73/248 z 6 IV 1824 r.

<sup>21</sup> AGAD, KRSW, sygn. 4631, s. 112–116.

Żydów dogodnym pretekstem do przeciwstawiania się nakazowi zamieszkania w rewirze było utworzenie osady sukienniczej w drugiej połowie lat 20. XIX w.<sup>22</sup> Na Starym Mieście w Pułtusku, gdzie powstawała osada sukiennicza, osiedliło się kilkanaście rodzin ewangelików przybyłych z Niemiec. Pułtusczy Żydzi wykorzystali ten fakt, wywierając wpływ na Komisarza obwodu pułtuskiego, by ten określił nowe granice rewiru dla ludności żydowskiej Pułtuska, w 1829 r. liczącej już 200 rodzin. W proteście pułtuskich Żydów zaznaczono, że „rodziny fabrykantów zajęły dogodniejszą część rewiru i rodziny żydowskie nie mogą się w rewirze pomieścić”<sup>23</sup>. Latem 1829 r. komisarz obwodu pułtuskiego, Władysław Ślaski opracował nowy projekt granic rewiru żydowskiego w Pułtusku, o znacznie większej powierzchni, do którego Żydzi mieli się przenieść do 1 VII 1832 r.<sup>24</sup>

Restrykcje władz Królestwa Polskiego wobec żydowskiej ludności ze wsi nie powstrzymały jej imigracji do ośrodków miejskich. Stało się to widoczne w latach 40. XIX w., gdy zdecydowano się na przyspieszenie procesu rugowania Żydów ze wsi. Ukazem z 5 (17) VII 1844 r. wprowadzono od 1 VII 1845 r. zupełny zakaz produkowania, destylowania i sprzedawania przez Żydów trunków we wsiach; mieli oni być ze wsi usunięci. Ukazem z 4 (16) V 1848 r. zaostrzono te przepisy wprowadzając zarządzenie, że Żydom nie wolno handlować we wsiach wódką, piwem, miodem i winem. 20 VI (2 VII) 1850 r. ukazało się postanowienie Rady Administracyjnej Królestwa Polskiego wprowadzające zakaz trudnienia się Żydów we wsiach rzeźnictwem oraz handlem mięsem<sup>25</sup>. W efekcie odsetek ludności żydowskiej w miastach guberni płockiej rósł i w 1848 r. wynosił 50,1%, a w 1858 r. już 52,4 procent. Stopień urbanizacji ludności żydowskiej w guberni płockiej był najwyższy w całym Królestwie Polskim<sup>26</sup>.

Materiały z AGAD są niezastąpionym źródłem informacji o strukturze zawodowej ludności żydowskiej Królestwa Polskiego. Akta poszczególnych miast z terenu województwa płockiego, a następnie guberni płockiej, zawierają mnóstwo wiadomości o zawodach wykonywanych przez ludność wyznania mojżeszowego i źródłach jej utrzymania. Kwerenda prowadzona w aktach zespołu Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji potwierdza tezę, iż głównym źródłem utrzymania ludności żydowskiej były handel i rzemiosło. Podobne wnioski można wyciągnąć, badając akta zespołu Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu.

W czasach Królestwa Polskiego handel koncentrował się głównie w rękach mazowieckich Żydów. W 1830 r. w Ciechanowie z handlu utrzymywały się 43 żydowskie rodziny. Źródła archiwalne wymieniają pięciu najbogatszych kupców: Majera Bieżunia, Hersza Płońskiera, Josefa Kahane, Izraela Kahane, Mordke

<sup>22</sup> R. Kołodziejczyk, *Pułtusk w okresie niewoli (1795–1918)* [w:] J. Kazimierski, R. Kołodziejczyk, J. Szczepański, *Dzieje miasta Pułtuska*, Pułtusk 1992, s. 61.

<sup>23</sup> AGAD, KRSW, sygn. 4631, s. 112–116.

<sup>24</sup> AGAD, KRSW, sygn. 4490; pismo Komisji Wojewódzkiej Płockiej do KRSW z 30 XII 1829 r. Warto nadmienić, iż 19 X 1824 r. rewir żydowski w Przasnyszu został poszerzony o ulice: Zamkowa, Ostrołęcką i Świętokrzyską. AGAD, Rada Administracyjna Królestwa Polskiego, sygn. 12, s. 131.

<sup>25</sup> AGAD, KRSW, sygn. 6632, k. 134; „Dziennik Praw Królestwa Polskiego”, t. 34, 1844, s. 177 i n.; t. 40, 1949, s. 221; A. Eisenbach, *Mobilność terytorialna*, s. 239–240.

<sup>26</sup> A. Eisenbach, *Mobilność terytorialna*, s. 280–282; tenże, *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1972, s. 63–65.

Groba. Skórami handlowali Hersz Blum i Abram Maj. W 1830 r. w Ciechanowie z drobnego handlu (kramarstwa) utrzymywało się 36 żydowskich rodzin<sup>27</sup>.

W 1830 r. w Wyszogrodzie handlem zbożem trudniło się co najmniej 26 kupców wyznania mojżeszowego i 38 żydowskich „przekupniów”. W spisie osób zajmujących się handlem zbożem nie spotykamy nazwisk polskich<sup>28</sup>.

Handel koncentrował się w rękach Żydów również w Płońsku. Potwierdzają to dane źródłowe z 1844 r. Kupcami w mieście byli wówczas: Hersz Senior, Józef Frenkel, Mosiek Borsnsztejn i Abe Cemach. Pierwszy z nich handlował mięsem kosztownym i trunkami zagranicznymi, pozostali zaś towarami łokciowymi produkcji krajowej. Handlem drobnymi towarami zajmowało się 12 płońskich kramarzy wyznania mojżeszowego<sup>29</sup>.

W 1860 r. handlem zajmowało się ponad 300 pułtuskich Żydów. Największe znaczenie miał wówczas handel mąką, którym trudniły się 53 osoby, a następnie solą — 40, śledziami — 29, mydłem i świecami — 22, towarami „norymberskimi” — 27, zbożem — 21, korzeniami — 18, wyrobami szewskimi — 16, wyrobami garncarskimi — 15. W zasadzie już wówczas Żydzi zdominowali handel Pułtuska, bowiem aż 97% pułtuszczan płacących podatek od handlowych źródeł utrzymania było wyznawcami religii mojżeszowej<sup>30</sup>.

Dużo mniejszym źródłem utrzymania ludności żydowskiej było rzemiosło. Z mojej analizy akt KRSW wynika, iż w 1830 r. w Pułtuskach z rzemiosła utrzymywało się 26 rodzin żydowskich. Stanowiły one 13% wszystkich rodzin rzemieślniczych Pułtuska, w którym zamieszkiwało 200 rzemieślników wyznań chrześcijańskich. W pobliskim Serocku rzemiosłem trudniło się 69 osób, w tym 16 Żydów (23% wszystkich rzemieślników). W Ciechanowie z rzemiosła utrzymywały się 34 rodziny żydowskie. Stanowiły one 38% wszystkich rodzin rzemieślniczych Ciechanowa, wśród których było 127 rzemieślników polskich i 6 narodowości niemieckiej<sup>31</sup>.

Były też niewielkie ośrodki miejskie województwa płockiego, na przykład Radzanów w powiecie mławskim, w którym Żydzi stanowili większość miejscowych rzemieślników. W 1819 r. odnotowano tu 13 krawców i 5 piekarzy (wyłącznie pochodzenia mojżeszowego)<sup>32</sup>.

Analiza akt przechowywanych w zasobie AGAD pozwala na konstatację, iż w miastach województwa płockiego najwięcej żydowskich rzemieślników zajmowało się krawiectwem. Niektórzy historycy żydowscy popularność krawiectwa tłumaczyli względami rytualnymi (konieczność noszenia odpowiedniego stroju) oraz ekonomicznymi. Do prowadzenia zakładu krawieckiego niepotrzebne były

<sup>27</sup> AGAD, KRSW, sygn. 4315, k. 28–40. Na liście podatników nie zamieszczono szynkarzy soli, zwolnionych od opłaty kanonu, wśród których znajdowali się także Polacy.

<sup>28</sup> AGAD, KRSW, sygn. 4699. Spis imienny z 10 X 1830 r. AGAD, KRSW, sygn. 4545, s. 14. Dochody kupców żydowskich spadły, gdy w 1838 r. ukazało się zarządzenie władz zabraniające najmowania chłopów pańszczyźnianych do splawiania towarów, głównie zboża i drewna.

<sup>29</sup> AGAD, Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu, sygn. 2395. Wykaz szczegółowy miast z oznaczeniem w każdym ogólnej ludności i będących w nim handlujących kupców oraz kramarzy.

<sup>30</sup> AGAD, KRSW, sygn. 4490; pismo Komisji Wojewódzkiej Płockiej do KRSW z 14 I 1831 r.

<sup>31</sup> J. Szczepański, *Społeczność żydowska Mazowska w XIX–XX wieku*, Pułtusk 2005, s. 70.

<sup>32</sup> AGAD, KRSW, sygn. 4635, k. nlb. Wśród trzech sukienników Radzanowa było dwóch Żydów.

większe nakłady finansowe, tylko umiejętności. Należy stwierdzić, iż żydowscy rzemieślnicy nie byli dopuszczani do wykonywania zawodu garniarza, bednarza, kowala, rymarza, zduna, młynarza. Zdominowali oni natomiast usługi złotnicze, szklarskie, zegarmistrzowskie i introligatorskie<sup>33</sup>.

Znaczącą rolę w zwiększaniu dochodów ludności żydowskiej, zwłaszcza trudniącej się handlem, odgrywały targi i jarmarki. W każdym z miast i osad guberni płockiej odbywało się od trzech do dziesięciu jarmarków, m.in. po 10 jarmarków w Bielsku i Drobinie, po 9 w Nowym Mieście, Przasnyszu, Pułtusku i Raciążu, po 8 w Krasnosielcu, Nasielsku i Zakrocymiu, 7 w Mławie, po 6 w Płocku, Makowie, Sierpcu i Wyszogrodzie, pięć w Płońsku, cztery w Czerwińsku i trzy w Ciechanowie<sup>34</sup>.

Maków posiadał prawo organizowania jarmarków w dniach: 23 lutego, 28 czerwca, 24 sierpnia, 29 września, 6 listopada i 21 grudnia. W 1839 r. władze miasta wystąpiły z prośbą do Wydziału Przemysłu i Kunsztów Komisji Rządowej Spraw Wewnętrznych i Policji o dwukrotne zwiększenie liczby jarmarków. Zaznaczono jednocześnie, aby jarmarki nie przypadły „w dni szabasów żydowskich, co dla miasta Makowa liczącego przeszło dwa tysiące mieszkańców wyznania mojżeszowego może być istotnie niedogodnym”<sup>35</sup>.

Na ogół żydowscy handlarze, ale często również rzemieślnicy wyznania mojżeszowego, stanowili konkurencję dla ludności polskiej trudniącej się tymi zawodami. Głośna była sprawa protestu żydowskich rzemieślników z Mławy, którzy oskarżyli burmistrza Józefa Aleszkiewicza o bezprawne egzekwowanie dodatkowej opłaty od rzeźników i piekarzy oraz aresztowanie w dni jarmarczne Żydów nie mających paszportów. Po rozpatrzeniu tych zarzutów władze województwa płockiego zawiesiły burmistrza w czynnościach służbowych<sup>36</sup>.

Niekiedy dochodziło do konfliktów między społecznością żydowską miast prywatnych guberni płockiej a ich właścicielami. Tak było w przypadku gminy żydowskiej Nasielska, która ze względu na trudną sytuację materialną swoich członków sprzeciwiła się spłacie Aleksandrowi Kurtzowi długów zaciągniętych jeszcze w czasach Rzeczypospolitej szlacheckiej. „Bunt starozakonnych” w Nasielsku został stłumiony siłą w maju 1854 r. przez oddział wojska rosyjskiego sprowadzonego z twierdzy Modlin<sup>37</sup>.

Intratną formą gromadzenia kapitału przez najzamożniejszych Żydów było dzierżawienie od władz miast podatków: konsumpcyjnego, koszernego, targowego, tabacznego i propinacyjnego. W latach 30. XIX w. dzierżawcą dochodów z podatku konsumpcyjnego w Pułtusku był Szlama Rubinstein. Płoccy

<sup>33</sup> J. Bornstein, *Rzemiosło żydowskie w Polsce*, Warszawa 1936, s. 13–14; J. Szczepański, *Spoleczność żydowska Mazowska w XIX–XX wieku*, s. 70–72. W 1830 r. wśród żydowskich rzemieślników Ciechanowa najwięcej było szewców.

<sup>34</sup> AGAD, KRSW, sygn. 157, s. 56–98. Wykaz jarmarków odbywających się w guberni płockiej w połowie XIX w. zamieścił także „Dziennik Urzędowy Guberni Płockiej”, 1851, nr 2, s. 1–2.

<sup>35</sup> AGAD, KRSW, sygn. 4395, s. 232–235; sygn. 4399, s. 310–311. W 1840 r. liczbę jarmarków w Makowie powiększono do dziesięciu. AGAD, KRSW, sygn. 4401, s. 447; J. Szczepański, *W okresie Królestwa Polskiego 1815–1865 [w:] Dzieje Makowa Mazowieckiego*, t. 1: (do 1945 roku), red. J. Szczepański, Maków Mazowiecki–Pułtusk 2020, s. 199–200.

<sup>36</sup> AGAD, KRSW, sygn. 4373, k. 164–165.

<sup>37</sup> AGAD, KRSW, sygn. 4420, k. 13–21, 68–90, 115–133. Już w 1819 r. wśród 284 rodzin żydowskich Nasielska aż 210 rodzin (ponad 70%) uchodziło za biedne.



Żydzi — Michał Gips, a następnie Hersz Sarna — dzierżawili dochody z jarmarcznego i brukowego w osadzie Bodzanów<sup>38</sup>.

Źródłem znacznych dochodów ludności żydowskiej w miastach województwa płockiego i guberni płockiej była propinacja trunków. W 1819 r. spośród 32 szynków w Płońsku aż 28 należało do Żydów. W latach 30. XIX w. właścicielem największego pułtuskiego browaru był Josek Kronenberg, najbogatszy mieszkaniec Pułtuska wyznania mojżeszowego. W 1855 r. największym propinatorem okowity w Przasnyszu był Lejzer Grynberg<sup>39</sup>.

Przez cały okres Królestwa Polskiego żydowscy przedsiębiorcy na ogół byli jedynymi wykonawcami prac budowlanych i remontowych przy budowie kamienic, mostów, studni, brukowaniu ulic, rynków. W 1830 r. Nachman Kronenberg podjął się naprawy mostu Benedyktynskiego w Pułtusku, a w 1837 r. Dawid Freyman — prac remontowych przy studniach i pompach Krasnosielca. Kontrakt na wybrukowanie rynku oraz ulic: Zakroczymskiej, Nasielskiej i Farnej w Serocku podpisał Chaim Tykociner<sup>40</sup>.

Żydowscy przedsiębiorcy byli widoczni przy podejmowaniu wszelkich prac budowlanych i remontowych na terenie Ciechanowa. W 1845 r. przetarg na budowę nowych jatek (poprzednie spaliły się w 1842 r.) wygrał Lejzor Grünberg, a przetarg na budowę i reperację mostów — Mosiek Bronsohn. Remontów studni miejskich podjął się Szaja Bursztyn. W 1850 r. przetarg na wydzierżawienie dochodów z mostowego w Ciechanowie wygrał Szmul Silber<sup>41</sup>.

Żydzi byli jedynymi wykonawcami prac budowlanych i remontowych w Raciążu. Na początku lat czterdziestych przetarg na brukowanie części ulic wygrał mieszkaniec tego miasta Abraham Bursztyn. W 1842 r. remontu trzech mostów w Raciążu podjął się Lewin Berenbaum, a w 1853 r. przetarg na remont studni publicznych wygrał płoński Żyd Wolf Sznycer<sup>42</sup>.

Podstawowe znaczenie dla odtworzenia dziejów społeczności żydowskiej ziem Królestwa Polskiego mają akta kolejnego zespołu z AGAD, jakim są Centralne Władze Wyznaniowe. Są w nim 42 jednostki archiwalne zawierające akta gmin żydowskich z terenu województwa płockiego i guberni płockiej z lat 1822–1873<sup>43</sup>.

Wymienione akta z terenu województwa płockiego i guberni płockiej pozwalają na charakterystykę różnorodnych aspektów funkcjonowania władz gmin żydowskich, w tym ich organów kolegialnych pochodzących z wyborów, jakimi były kahały. W 1821 r. dekretem namiestnika Królestwa Polskiego

---

<sup>38</sup> AGAD, KRSW, sygn. 4267, s. 117; J. Szczepański, *Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pułtusk i Maków Mazowiecki*, Warszawa 1993, s. 73.

<sup>39</sup> AGAD, KRSW, sygn. 4403, k. 183; sygn. 4482, k. 142–149; sygn. 4500, k. 64–75; sygn. 4596, k. 202–203; sygn. 4617, k. 33–34; sygn. 4674, k. 29–30.

<sup>40</sup> AGAD, KRSW, sygn. 4356, k. 218; sygn. 4678, k. 148–149.

<sup>41</sup> AGAD, KRSW, sygn. 4317, k. 399; sygn. 4318, k. 22–23; sygn. 4319, k. 17, 80.

<sup>42</sup> AGAD, KRSW, sygn. 4631, s. 97; A. Barański, *Raciąż w okresie porozbiorowym (do 1864 r.) [w:] Mazowsze Północne w latach walk o niepodległość*, red. A. Kociszewski, Ciechanów 1993, s. 142–143.

<sup>43</sup> Wykaz akt Centralnych Władz Wyznaniowych dotyczących gmin żydowskich z terenu Mazowsza Północnego zamieszcza M. Wodziński, *Judaica w aktach Centralnych Władz Wyznaniowych Królestwa Polskiego Archiwum Głównego Akt Dawnych. Informator archiwalny*, Wrocław 2010, s. 122–137.

Tabela 2. Akta gmin żydowskich z terenu województwa płockiego i guberni płockiej z lat 1822–1873 w zespole Centralne Władze Wyznaniowe

<b>Lp.</b>	<b>Sygnatura</b>	<b>Gmina</b>	<b>Daty</b>	<b>Liczba stron</b>
	1657	Bielsk	1825–1830	93
	1658	Dobrzyń nad Wisłą	1822–1868	203
	1659	Krasnosielc	1839–1867	31
	1660	Lipno	1825–1867	631
	1661	Maków	1823–1871	638
	1662	Nowe Miasto	1822–1868	66
	1663	Nasielsk	1823–1866	703
	1664	Przasnysz	1825–1864	411
	1665	Płońsk	1822–1870	479
	1666	Płock	1822–1840	437
	1667	Płock	1842–1870	776
	1668	Pułtusk	1822–1864	293
	1669	Serock	1822–1862	199
	1670	Sierpc	1825–1873	172
	1671	Wyszogród	1822–1864	222
	1672	Zakroczym	1830–1865	243
	1673	Ostrołęka	1832–1868	177
	1674	Wyszków	1833–1861	237
	1675	Myszyniec	1832–1861	40
	1676	Ostrów	1834–1871	150
	1677	Czyżew	1835–1868	240
	1678	Szreńsk	1835–1867	78
	1679	Biezuń	1835–1864	62
	1680	Drobin	1835–1864	123
	1681	Żuromin	1840–1861	108
	1682	Andrzejewo	1843	4
	1683	Raciąż	1843–1862	43
	1684	Rypin	1844–1864	311
	1685	Mława	1844–1864	307

Lp.	Sygnatura	Gmina	Daty	Liczba stron
	1686	Kikół	1844–1861	42
	1687	Kuczbork	1845–1863	61
	1688	Dobrzyń nad Drwęcą	1844–1862	103
	1689	Chorzele	1843–1864	97
	1690	Ciechanów	1842–1863	277
	1691	Janów	1845–1862	68
	1692	Radzanów	1842–1865	8
	1693	Różan	1842–1867	82
	1694	Zareby Kościelne	1843–1861	43
	1695	Krasnosielc	1850–1858	16
	1696	Goworowo	1850–1865	38
	1697	Brok	1855–1863	39
	1698	Sochocin	1861–1865	144

Źródło: AGAD, Centralne Władze Wyznaniowe, sygn. 1657–1698.

gen. Józefa Zajączka zostały one zniesione, a w ich miejsce utworzono dozory bóżnicze<sup>44</sup>.

Jak ustalił Marcin Wodziński, autor informatora o zasobie Centralnych Władz Wyznaniowych, w ich aktach „znajdziemy obszerną korespondencję władz centralnych na temat ogólnych zasad organizacji życia społeczności żydowskiej w Królestwie, statusu gmin żydowskich i rabinów, zasad rejestracji metrykalnej [...]. Dzięki nim możemy poznać niemal wszystkie aspekty życia codziennego gmin żydowskich, typowych konfliktów i sposobów ich rozwiązywania, statusu majątkowego, działalności zawodowej, a nawet mentalności, piśmienności czy wyobrażeń religijnych ich mieszkańców”<sup>45</sup>. Należą do nich na przykład akta dotyczące osadzania ludności żydowskiej na gruntach rolnych (utworzenie osady rolnej w Kucharach, pow. płoński), znoszenia kahałów, zmian w granicach gmin żydowskich, misjonarzy angielskich przybyłych w celu nawracania Żydów m.in. w województwie plockim<sup>46</sup>.

Większość akt Centralnych Władz Wyznaniowych umożliwia odtworzenie specyfiki wyborów członków dozorów bóżniczych w poszczególnych mazowieckich miastach. Na wniosek Komisji Województwa Płockiego, poparty zarządzeniem

<sup>44</sup> A. Eisenbach, *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII–XIX wieku*, s. 236–237.

<sup>45</sup> M. Wodziński, *Judaica w aktach Centralnych Władz Wyznaniowych*, s. 10.

<sup>46</sup> Tamże, s. 34–35, 41, 47, 63.

KRSW z 17 IV 1830 r., nie mogli w nich uczestniczyć przedstawiciele warstw najuboższych, co miało uchronić od przekupstwa podczas kampanii wyborczej<sup>47</sup>.

Najwięcej emocji w poszczególnych miastach wywoływały wybory rabinów. Lektura akt zespołu Centralne Władze Wyznaniowe umożliwiła odtworzenie nazwisk wielu rabinów, a także ich stopień przygotowania do pełnienia tej ważnej funkcji. To samo dotyczy pytań o wiek rabinów, okres pozostawiania na stanowisku rabina w poszczególnych gminach oraz o ich rotację. W latach 1815–1863 szczególnie znanymi rabinami byli: Abraham Landau w Ciechanowie, Wolf Icek Lipszyc w Mławie, Reb Natan i Efraim Fiszel Salomon w Makowie, Mordka Fiszel Szapiro w Ostrołęce, Arie Lejb Zunz, Aleksander Kahane i Hersz Halberstadt w Płocku oraz Lejzer Kohn i Jehoszua Trunk w Pułtusku. Większość rabinów mazowieckich miast miała świadectwa złożenia egzaminów w Warszawskiej Szkole Rabinów<sup>48</sup>.

Niektórzy ze wspomnianych rabinów nie uniknęli zarzutów o złe wykonywanie obowiązków stawianych przez członków gmin żydowskich. Tak było w przypadku pułtuskiego rabina J. Trunka, znakomitego uczonego, znającego na pamięć całą Biblię oraz Talmud babiloński i jerozolimski. Pułtusczy Żydzi oskarżyli rabina Trunka o niewypełnianie obowiązków religijnych oraz inkasowanie pieniędzy za światło i opał, których nie zużywał. Ważnym zarzutem był brak troski rabina o biednych. Podobne oskarżenia kierowano pod adresem członków dozoru bóżniczego, którzy wspólnie z rabinem mieli okradać gminę i dzielić się dochodami<sup>49</sup>.

Liczne skargi mieszkańców wyznania mojżeszowego na członków dozorów bóżniczych, wykorzystujących swoje uprawnienia do celów prywatnych, zawierają także akta innych gmin żydowskich. Tak było na przykład w Płońsku, gdzie przez 30 lat dozór bóżniczy był zdominowany przez członków trzech rodzin. Zostali oni oskarżeni o zawyżanie strat materialnych płońskiej gminy żydowskiej w związku z działaniami militarnymi wojny polsko-rosyjskiej 1831 r. i wyłudzenie odszkodowań od rządu. Płońscy Żydzi mieli także pretensje do dozoru o roztrwonienie pieniędzy zebranych na budowę bóżnicy w Płońsku<sup>50</sup>.

Zarzuty nie ominęły także członków dozoru bóżniczego w Płocku oskarżonych o przywłaszczanie pieniędzy gminy. W świetle opinii społeczności żydowskiej Płocka był to powód, dla którego w ich mieście nie było odpowiedniej synagogi, szkoły i szpitala. Odnotowano iż żydowscy bogacze nieuczciwie zdobyte pieniądze lokują „w meble kosztowne, lustra, kandelabry, obrazy, palisandry, mahonie, naładowane do zbytku, bez gustu, bez znajomości rzeczy”<sup>51</sup>. Należą one do „pojących się rozkoszną niedbałością, zadowolonych z siebie, szczęśliwych ze swego powodzenia i tylko dla siebie żyjących”<sup>52</sup>.

<sup>47</sup> AGAD, Centralne Władze Wyznaniowe (dalej: CWW), sygn. 1417, s. 12–14.

<sup>48</sup> J. Szczepański, *Dzieje społeczności żydowskiej Mazowsza w XIX–XX wieku*, s. 89–95.

<sup>49</sup> AGAD, CWW, sygn. 1668, s. 157–158, 165–197. W pisemnej skardze pułtuskich Żydów do burmistrza Pułtuska czytamy: „Jak szczapami młóć ziarno, tak rabin i członkowie Dozoru Bóżniczego młóć gminę starozakonnych miasta Pułtuska”.

<sup>50</sup> AGAD, CWW, sygn. 1665, s. 79–260.

<sup>51</sup> AGAD, CWW, sygn. 1665, s. 311–312.

<sup>52</sup> AGAD, CWW, sygn. 1666, s. 394–431; sygn. 1667, s. 384–386. Członek dozoru bóżniczego w Płocku Markus Schönwitz w 1860 r. był oskarżony o nadużycia związane z dzierżawą dochodu z czytania rodaju. „Jutrzenka”, 1862, nr 37, s. 298–300.

Okazję do korupcji stanowiła działalność tzw. bractw pogrzebowych, które zawiadywały cmentarzami. Decydowały o przydziale kwater, dysponowały środkami finansowymi przeznaczonymi na utrzymanie kirkutów, zakup płótna na koszule śmiertelne dla biednych zmarłych, ustalały i pobierały opłaty za pochówek. Akta zespołu Centralne Władze Wyznaniowe świadczą o tym, że w wielu mazowieckich miastach, m.in. w Sierpcu i w Mławie, dochodziło do nadużyć ze strony bractw pogrzebowych. Niejednokrotnie członkowie gmin żydowskich decydowali się na grzebanie ciał bliskich na kirkutach w sąsiednich miastach<sup>53</sup>.

W związku ze wzrostem liczebnym ludności wyznania mojżeszowego większość gmin żydowskich z terenu województwa i guberni płockiej czyniła starania o poszerzenie dotychczasowego lub założenie nowego kirkutu<sup>54</sup>.

Dawały o sobie znać także partykularne interesy mieszkańców wyznania mojżeszowego z mazowieckich miast niebędących siedzibami dozorów bóżniczych. W okresie międzypowstaniowym miały miejsce wieloletnie, zakończone sukcesem starania Żydów z Wyszkowa o uniezależnienie się od dozoru bóżniczego w Makowie<sup>55</sup>.

W życiu społeczności żydowskiej Żuromina ogromne znaczenie miało odłączenie się od gminy żydowskiej w Kuczborku, Żydów z Raciaża — od okręgu bóżniczego w Radzanowie, Żydów sochocińskich od dozoru bóżniczego w Płońsku, a Żydów z Goworowa o uniezależnienie się od okręgu w Ostrowi<sup>56</sup>.

Podobny charakter miały, prowadzone w latach 1827–1833, starania gminy żydowskiej w Pułtusku o zwolnienie od opłat na rzecz dozoru bóżniczego w Makowie oraz Żydów z Serocka o zwolnienie od spłacania długów po kahale w Nasielsku<sup>57</sup>.

Akta gminy żydowskiej w Sierpcu stanowią doskonały materiał źródłowy w kwestii relacji społeczności żydowskich z właścicielami miast prywatnych. W 1825 r. miały miejsce starania sierpeckich Żydów o zwolnienie z obowiązku uiszczania „podatku krupki i łopatkowego na rzecz dworu”. W 1865 r. gmina żydowska w Sierpcu zabiegała o zwolnienie od obowiązku uiszczania dziedzicowi „opłaty krupki, kuśnierzowego, piekarzowego, śledziowego, placowego, łopatkowego małego i dużego kwartalnego”<sup>58</sup>.

Cennym materiałem źródłowym ilustrującym funkcjonowanie dozorów bóżniczych są dane na temat ich dochodów i wydatków, składających się na tzw. „etaty”. Największą część wydatków dozorów bóżniczych stanowiły pensje rabinów i podrabinów, kasjerów oraz innych osób wykonujących usługi religijne. Niewiele pieniędzy przeznaczano natomiast na pomoc dla najuboższej ludności żydowskiej. Nasuwa się myśl, że różnice w budżetach różnych gmin

<sup>53</sup> AGAD, CWW, sygn. 1670, s. 92–133; sygn. 1685, s. 77–92, 128–135, 140–146. Ze względu na tolerowanie nadużyć ze strony bractwa pogrzebowego, w 1860 r. w Mławie odwołano rabina Wolfa Lipszycza.

<sup>54</sup> Korespondencja w tej kwestii zachowała się w przypadku gminy żydowskiej Ciechanowa. AGAD, CWW, sygn. 1690, s. 271–276.

<sup>55</sup> AGAD, CWW, sygn. 1674, s. 7–176.

<sup>56</sup> AGAD, CWW, sygn. 1681, s. 3–25, 53–59; sygn. 1683, s. 2–8; sygn. 196, s. 3–13; sygn. 1698, s. 2–12, 127–144.

<sup>57</sup> AGAD, CWW, sygn. 1668, s. 30–41; sygn. 1669, s. 3–25.

<sup>58</sup> Cyt. za M. Wodziński, *Judaica w aktach Centralnych Władz Wyznaniowych*, s. 129.

żydowskich z terenu guberni płockiej wynikały przede wszystkim ze stopnia ukrywania rzeczywistych dochodów w sprawozdaniach składanych władzom państwowym.

Roczne pensje rabinów były zróżnicowane w poszczególnych miastach guberni płockiej. W 19 gminach żydowskich nie przekraczały 100 rubli, a w kolejnych 12 gminach nie przekraczały 200 rubli. Było jednak kilku rabinów, którzy utrzymywali uposażenie znacznie wyższe. Wśród nich był Abram Landau z Ciechanowa pobierający 282 ruble i Icek Ostaszewer z Makowa — 330 rubli. Najwyższą pensję (345 rubli) otrzymywał rabin Płocka Hersz Halbersztadt<sup>59</sup>.

Analiza akt pozwala wywnioskować, że oprócz pensji dodatkowym źródłem utrzymania dla rabinów były dochody gmin żydowskich płynące z uboju rytualnego, opłat składanych przy udzielaniu ślubów oraz dobrowolne datki od niektórych członków gmin żydowskich.

Lektura akt Centralnych Władz Wyznaniowych potwierdza obecność zwolenników chasydyzmu wśród Żydów z miast województwa płockiego i guberni płockiej<sup>60</sup>. Wpływy te zostały udokumentowane m.in. w Płocku przy okazji konfliktu między członkami miejscowego dozoru bóżniczego o wybór kandydata na stanowisko rabina.

Co do liczby Chussidem, że tych bardzo mała ilość w Płocku znajduje się, wprowadzić najlepszą o tym posiada wiadomość Szanowny Urząd Muncypalny mając ogólny spis, przecież wymieniony dla bliższego usprawiedliwienia: w Płocku znajduje się mieszkańców wyznania mojżeszowego przeszło 600 familii, między temi zaś Chassidimów tylko familii najwięcej do 10-ciu którzy należą do opłat podatku i składek, reszta zaś tej sekty równa tej liczbie bo również 10 familii znajdująca się, są tak biedni, bo nawet nie można ich pociągnąć do opłaty podatków i składek<sup>61</sup>.

W latach 20. XIX w. jeden z członków płockiego dozoru Daniel Landau forsował na stanowisko płockiego rabina swego zięcia Abrahama Rafała Landaua — dotychczasowego rabina w Ciechanowie, pozostali członkowi opowiadali się zaś za wyborem Aleksandra Kahane, dotychczasowego rabina w Siedlcach. Drugi z kandydatów ostatecznie został zatwierdzony na stanowisku rabina Płocka przez władze Królestwa Polskiego<sup>62</sup>. Okazało się, że oskarżenia o chasydyzm kandydata Aleksandra Kahane były tylko pretekstem. Należy podzielić pogląd znakomitego znawcy zagadnień chasydyzmu Marcina Wodzińskiego, iż „linia konfliktu nie biegła między chasydami i ich przeciwnikami, lecz między częścią płockiej oligarchii kahalnej i elity rabinicznej skupionej wokół Daniela Landaua (teścia Abrahama), a frakcją konkurencyjną skupioną wokół części dozoru bóżniczego”<sup>63</sup>.

<sup>59</sup> Najniższą pensję — 12 rubli rocznie, otrzymywał Markus Auerbach, rabin z Drobina. M. Matuszczyk, *Gminy żydowskie w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku* (praca doktorska, Instytut Historii Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego w Częstochowie), Częstochowa 2020, s. 229–230.

<sup>60</sup> Szeroko na temat chasydyzmu w Królestwie Polskim pisał M. Wodziński, *Oświecenie żydowskie w Królestwie Polskim wobec chasydyzmu. Dzieje pewnej idei*, Warszawa 2003.

<sup>61</sup> AGAD, CWW, sygn. 1666, s. 219.

<sup>62</sup> Tamże, s. 226–233, 240–242, 246–249, 251–252, 259–267, 270–271, 276–292.

<sup>63</sup> *Źródła do dziejów chasydyzmu w Królestwie Polskim 1815–1867 w zasobach polskich archiwów państwowych*, oprac. M. Wodziński, Kraków-Budapeszt 2011, s. 188.

Na podstawie akt Centralnych Władz Wyznaniowych można wysnuć wniosek, że do konfliktów w kwestii obsadzenia rabinatu dochodziło także w innych miastach guberni płockiej. Tak było w latach 50. XIX stulecia w Makowie, gdzie wyraźnie dały o sobie znać konflikty między chasydami („hussytami”) a ortodoksami („talmudystami”)<sup>64</sup>. Jednak sympatyzowanie kandydata na rabina z ideami chasydyzmu nie zawsze decydowało o jego wyborze. Tak było m.in. w Pułtusku, w którym

znajdują się wprawdzie mieszkańcy wyznania mojżeszowego sekty Husytów i Talmudzystów, lecz między temi dwoma sektami nie zachodzą żadne nieporozumienia, o czym nie tylko dozór bóżniczy ale i obecny burmistrz zapewniają, a względem wyboru rabina wspólnie obydwie sekty dotychczas czynią starania<sup>65</sup>.

Często animozje między chasydami a resztą wyznawców mozaizmu przerażają się w otwarte konflikty. Oto jeden z przykładów. 17 IV 1858 r. w Mławie między „sektą Hussetów a pozostałymi Żydami” podczas uroczystości weselnej doszło do kłótni, a następnie zbiegowiska i walki ulicznej. Żydzi, bijąc się, napadli na dom podrabina. Musiał interweniować burmistrz Mławy. Tłum rozpedziła dopiero zawezwana żandarmeria<sup>66</sup>.

Dwa lata później blisko 250 mieszkańców wyznania mojżeszowego z Nasielska wystąpiło w obronie rabina Berka Dauera. W piśmie wystosowanym do Rządu Gubernialnego Płockiego oskarżali miejscowych chasydów o prześladowania wspomnianego rabina, którego zmuszono do opuszczenia Nasielska. Nasielscy ortodoksi czynili starania o powrót Berka Dauera i ponowne objęcia przez niego urzędu rabina w ich mieście<sup>67</sup>.

Prześladowania rabina ze strony chasydów miały miejsce także w Płocku. Polegały one na próbie pobicia rabina Lejba Rakowskiego podczas jednego z przyjęć weselnych, wybijaniu szyb w jego domu, kolportażu znieważających paszkwili jego na temat drukowanych przez chasydzkiego introligatora. Wskutek chasydzkich ataków w 1867 r. rabin Rakowski przeniósł się do Łomży, by po roku powrócić do Płocka i ponownie objąć urząd rabina w tym mieście<sup>68</sup>.

Szczególne miejsce w dziejach społeczności żydowskiej województwa płockiego i guberni płockiej zajmują budowle kultu religijnego, a zwłaszcza bóżnice. Znamienne, iż cenne informacje na ich temat występują w aktach nawiązujących do częstych pożarów w mazowieckich miastach. W 1826 r. podczas pożaru w Płońsku doszło do spalenia bóżnicy. Na tym samym miejscu, jeszcze przed wybuchem powstania listopadowego, wybudowano murowaną bóżnicę o wymiarach 22x18 m i wysokości 9 m, krytą dachówką holenderską. W 1847 r. rozpoczęto prace przy jej otynkowaniu<sup>69</sup>.

<sup>64</sup> AGAD, CWW, sygn. 1661, s. 266–269, 282–297.

<sup>65</sup> Tamże, s. 296.

<sup>66</sup> AGAD, CWW, sygn. 1685, s. 74–76.

<sup>67</sup> AGAD, CWW, sygn. 1663, s. 300, 532–535.

<sup>68</sup> *Źródła do dziejów chasydyzmu w Królestwie Polskim*, s. 482–485. Rabin Lejb Rakowski w paszkwili był m.in. oskarżany o konwersję i ślub z chrześcijanką.

<sup>69</sup> AGAD, KRSW, sygn. 4602, rejestr pomiaru siedlisk i placów m. Płońska ułożony w roku 1822/23; CWW, sygn. 1765, s. 282–309.

Po spaleniu synagogi w Ostrołęce podczas wielkiej bitwy stoczonej w mieście z wojskami rosyjskimi 26 V 1831 r. nabożeństwa odbywały się w domu prywatnym przy ulicy Różańskiej. Pożyczkę w wysokości 1500 rbs na budowę fundamentów murowanej bóżnicy udzielił Chaim Tykociner. Koszt całej budowy miał wynosić 1800 rbs. W 1842 r. gmina żydowska w Ostrołęce zebrała już 450 rbs z wydzierżawienia miejsc w bóżnicy, zarówno ławek na parterze, jak i na piętrze. Cały koszt zakończonej w 1861 r. budowy bóżnicy w Ostrołęce wyniósł 5688 rbs 28 kopiejek<sup>70</sup>.

Wielki pożar w Ciechanowie w sierpniu 1842 r. strawił m.in. 82 domy żydowskie, bóżnicę, cheder i rytualną łaźnię.

Miasto to jedno z najhandlowniejszych w Guberni utraciło wszelkie składy wełny, towarów i zboża, a około 300 rodzin na ruinach [...] niedołą swoją opłakuje<sup>71</sup>.

W Ciechanowie koszt budowy bóżnicy, chederu i mykwy miał wynieść 1844 rbs 86 kopiejek. Ponieważ od płacenia składki na budowę bóżnicy, szkoły i łaźni zwolniono pogorzalców, dozorowi bóżniczemu w Ciechanowie udało się zebrać zaledwie 1065 rbs. Wystarczyło to na wybudowanie jedynie bóżnicy<sup>72</sup>. Wybudowana w 1855 r. drewniana bóżnica miała wymiary: 40 łokci długości, 23 łokcie szerokości i 10,5 łokcia wysokości. Była kryta dachówką holenderską, miała 14 dużych okien i nieco więcej małych okienek. Ciechanowska bóżnica została pomalowana w 1857 r.<sup>73</sup>

Dodatkowych informacji na temat synagog i bóżnic, łaźni rytualnych (mykw) i cmentarzy żydowskich z terenu województwa płockiego i guberni płockiej dostarczają rysunki architektoniczne sporadycznie występujące w aktach Centralnych Władz Wyznaniowych. Szczególnie wartościowe są akta informujące o budowie bóżnic, ich powierzchni oraz remontach. Spośród wspomnianych ksiąg gmin żydowskich z terenu województwa płockiego i guberni płockiej pięć zawiera rysunki „rzutu parteru i piętra bóżnicy” w Nowym Mieście, Nasielsku, Pułtusku, Serocku i Wyszku. Zazwyczaj były one sporządzane przy okazji inspekcji przeciwpożarowych bóżnic<sup>74</sup>.

Ponadto akta gminy żydowskiej w Płocku z lat 1822–1840 (sygn. 1666) są wzbogacone o plan części tego miasta z zaznaczeniem nowo założonej szkoły żydowskiej. Warto nadmienić, iż we wspomnianych aktach gminy żydowskiej z Serocka z lat 1822–1862 (sygn. 1669) występuje dodatkowo rysunek „rzutu elewacji i przekroju łaźni” z 1855 r.

Restrykcyjna polityka rządu Królestwa Polskiego wobec społeczności żydowskiej z jednej strony oraz konsekwentnie podtrzymywana przez ortodoksyjne

<sup>70</sup> AGAD, CWW, sygn. 1673, s. 83–103, 136–145. W ostrołęckiej bóżnicy ławkę nr 2 zlicytowano za 90 rbs, ławkę nr 3 za 85 rbs, a ławkę ostatnią — nr 133 — za 25 rbs.

<sup>71</sup> AGAD, KRSW, sygn. 7658, k. nlb; sygn. 4321, wykaz z 7 VIII 1842 r. Dnia 30 IX 1845 r. wybuchł w Ciechanowie kolejny groźny pożar, podczas którego spaliły się dwa domy rodzin chrześcijańskich i aż 75 zabudowań rodzin żydowskich.

<sup>72</sup> AGAD, CWW, sygn. 1690, s. 9–21, 160–178.

<sup>73</sup> Tamże, s. 204–264. Ostateczny odbiór prac budowlanych bóżnicy w Ciechanowie nastąpił w 1860 r.

<sup>74</sup> Wykaz wspomnianych rysunków architektonicznych zawiera *Katalog rysunków architektonicznych z akt Centralnych Władz Wyznaniowych*, oprac. M. Łodyńska-Kosińska, Warszawa 1981, poz. 219/93, poz. 217/92, poz. 290/117, poz. 336/132, poz. 467/176.



władze kahałów, a później dozorów bóżniczych odrębność Żydów spowodowały, że Polacy i Żydzi żyli obok siebie we wzajemnej izolacji. Dało to znać o sobie podczas polskich zrywów narodowowyzwoleńczych XIX w.

Należy wspomnieć, iż w okresie Królestwa Kongresowego, podobnie jak w czasach Księstwa Warszawskiego, Żydzi nie podlegali obowiązkowi służby wojskowej. Zamiast odbywania służby wojskowej płacili podatek rekrutowy<sup>75</sup>.

Udział w powstaniu listopadowym, pozbawionej praw publicznych i obywatelskich ludności żydowskiej, był znikomy. Potwierdzają to akta zespołu Władze Centralne Powstania Listopadowego<sup>76</sup>. Początkowo rząd powstańczy nie dopuścił Żydów do udziału w Gwardii Narodowej Warszawskiej. W następstwie konsekwentnych starań żydowskiej inteligencji, która poprzez uzyskanie prawa do służby wojskowej i udział w obronie kraju widziała drogę do uzyskania praw obywatelskich, dyktator powstania gen. Józef Chłopicki rozporządzeniem z 26 XII 1830 r. zezwolił najbogatszym Żydom na wstępowanie w szeregi Gwardii Narodowej<sup>77</sup>.

Zawartość akt Centralnych Władz Powstania Listopadowego świadczą o próbach pozyskania ludności żydowskiej do udziału w wojnie przeciwko Rosji. 15 I 1831 r. Komisja Województwa Płockiego zobowiązała władze miast do zachęcania ludności żydowskiej do składania dobrowolnych ofiar na cele walki orężnej z zaborcą. Z zebranych pieniędzy miał być sformowany szwadron, a w dalszej perspektywie pułk jazdy złożony z żydowskich ochotników, dowodzony przez kapitana Józefa Berkiewicza. Niektóre urzędy municypalne zebrały na ten cel składkę i przekazały ją Komisji Województwa Płockiego. Okazało się jednak, że w większości miast żadnych pieniędzy na formowanie żydowskiego szwadronu jazdy nie złożono. Mieszkańcy miast wyznania mojżeszowego motywowali swoją decyzję w tej kwestii trudną sytuacją materialną<sup>78</sup>. W aktach zespołu Władze Centralne Powstania Listopadowego są jednak dowody zaangażowania się niektórych Żydów z terenu województwa płockiego w walkę z rosyjskim zaborcą w okresie powstania listopadowego. Pod koniec stycznia 1831 r. w szeregi armii powstańczej wstąpiło ochotniczo ośmiu Żydów z Płocka oraz Jakób Lubski z Lipna, Zelek Szpitalny z Rypina i Jakób Wolff z Pułtuska. Dowódcą oddziału żydowskiego, stanowiącego rezerwę 3. Pułku Strzelców Pieszych, został Konrad Silberstein z Płocka, który otrzymał szlify podoficerskie<sup>79</sup>.

Należy nadmienić, iż część społeczeństwa polskiego była za wprowadzeniem służby wojskowej dla Żydów. Na przykład Rada Obywatelska Województwa Płockiego w piśmie do Rządu Narodowego z 27 V 1831 r. wniosowała o zniesienie

---

<sup>75</sup> AGAD, KRSW, sygn. 484. „Uwolnienie starozakonnych od służby wojskowej za opłatą”.

<sup>76</sup> Znaczenie akt Władz Centralnych Powstania Listopadowego w kwestii stanowiska poszczególnych warstw społeczeństwa Królestwa Polskiego wobec wydarzeń powstania listopadowego scharakteryzowała Franciszka Ramotowska, *Akta władz centralnych powstania 1830/1831 przechowywanych w AGAD*, „Archeion”, t. 75, 1983, s. 7–52.

<sup>77</sup> I. Schiper, *Żydzi Królestwa Polskiego w dobie powstania listopadowego*, Warszawa 1932; M. Lewandowski, *Materiały do udziału Żydów w Gwardii Narodowej, Gwardii Miejskiej i Straży Bezpieczeństwa w powstaniu listopadowym 1830–1831*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1956, nr 19–20, s. 114–121.

<sup>78</sup> AGAD, Władze Centralne Powstania Listopadowego (dalej: WCPL), sygn. 82, k. 43. sygn. 463, vol. II, k. 405–407. Wytypowany na dowódcę żydowskiego oddziału — Józef Berkiewicz sam dał przykład składając w urzędzie miejskim w Chorzelaach kwotę 7 zł 21 gr.

<sup>79</sup> AGAD, WCPL, sygn. 468, k. 169–171, 348.

tw. opłaty rekrutowej i wprowadzenie zamiast niej służby wojskowej dla wyznawców religii mojżeszowej<sup>80</sup>. Sejm powstańczy uchylił jednak projekt o podatku rekrutowym, którego wysokość miała być czterokrotnie wyższa niż przed wybuchem powstania. Odrzucił też zasadę równouprawnienia ludności żydowskiej, a tym samym ofertę udziału ludności żydowskiej w walce zbrojnej z rosyjskim zaborcą<sup>81</sup>. W efekcie część ludności żydowskiej, przekonana o ostatecznym zwycięstwie armii rosyjskiej i klęsce powstania listopadowego, sprzyjała władzom carskim. Na jej postawę znaczny wpływ miały rabunki i szykany ze strony dowódców oddziałów pospolitego ruszenia formowanych na obszarze województwa płockiego.

Na terenie obwodu pułtuskiego Żydom szczególnie dał się we znaki Aleksander Kamiński, dowódca pospolitego ruszenia obwodu przasnyskiego, który z powodu zajęcia jego obwodu przez wojska rosyjskie przebywał w okolicach Pułtuska, Makowa i Nasielska. Jak wynika z raportu komendanta Twierdzy Modlin, gen. brygady Ignacego Ledóchowskiego:

W Nasielsku kazał [A. Kamiński — J. S.] zabrać szewcom obuwie, od Żydów brał wino i porter, w Makowie nałożył na Żydów 200 rubli kontrybucji, pod pretekstem na ubiór swego powstania [...], nie wydawszy na wszystkie te szczegóły żadnego kwitu<sup>82</sup>.

Znamienne, iż cenne informacje na temat sytuacji społeczności żydowskiej z terenu województwa płockiego podczas wojny polsko-rosyjskiej 1831 r. można odnaleźć w zespole Centralne Władze Wyznaniowe. W aktach etatów bóżniczych pojawia się na przykład kwestia rozliczania dostaw produktów dla armii carskiej. W aktach gminy żydowskiej w Lipnie są informacje o złożonym zażaleniu w sprawie opłaty rekrutowego i spirytusu dla wojska polskiego w Modlinie. W aktach gminy żydowskiej w Sierpcu pojawia się kwestia wynagrodzenia za zniszczony parkan wokół cmentarza i dom szpitalny rozebrane przez wojsko rosyjskie. Z kolei dzięki kwerendzie w aktach gminy żydowskiej w Ostrołęce możemy się dowiedzieć o wsparciu cara Mikołaja I w odbudowie bóżnicy, zniszczonej 26 V 1831 r. podczas bitwy na terenie miasta<sup>83</sup>.

Znacznie większe zaangażowanie w walkę narodu polskiego o niepodległość wykazała ludność żydowska podczas powstania styczniowego. Duży wpływ na to miała polityka namiestnika Królestwa Polskiego margrabiego Aleksandra Wielopolskiego, który forsował nowe zasady położenia prawnego ludności żydowskiej. Wydany w czerwcu 1862 r. ukaz carski uchylał prawie wszystkie ograniczenia obowiązujące Żydów, dotyczące ich miejsca zamieszkania, nabywania nieruchomości, pełnienia funkcji publicznych. Społeczność żydowska z ulgą przyjęła zniesienie specjalnych podatków, a zwłaszcza koszerne<sup>84</sup>.

<sup>80</sup> AGAD, WCPL, sygn. 281, s. 68–70. Warto jednak nadmienić, iż większość gmin żydowskich z terenu województwa płockiego wołało płacić podatek rekrutowy zamiast odbywania służby wojskowej. AGAD, WCPL, sygn. 437.

<sup>81</sup> AGAD, WCPL, sygn. 281, s. 48–50; M. Rostworowski, *Djariusz Sejmu 1830/1831*, Warszawa 1910, s. 6–8. Minister wojny Franciszek Morawski argumentował, że Żydzi nie tylko nie nadają się do służby liniowej, ale nie można im zaufać nawet w służbie pomocniczej.

<sup>82</sup> AGAD, WCPL, sygn. 231, k. 497.

<sup>83</sup> M. Wodziński, *Judaica w aktach Centralnych Władz Wyznaniowych*, s. 48, 123, 129–130.

<sup>84</sup> „Jutrzenka”, 1863, nr 2, s. 11–16. Z chwilą zniesienia ukazem z 1 I 1863 r. koszerne, we wszystkich bóżnicach guberni płockiej odprawiono dziękczynne nabożeństwa.

Pełne prawa dla ludności polskiej wyznania mojżeszowego zostały również uwzględnione w manifestie powstańczego Rządu Narodowego z okresu powstania listopadowego. Na listach zapowiedzianej branki znalazła się również żydowska młodzież. Na pułtuskiej liście branki figurowało 194 Polaków oraz 76 miejscowych Żydów. Większość z nich schroniła się w okolicznych lasach i z chwilą wybuchu powstania 22 I 1863 r. weszła w skład pierwszych formowanych oddziałów powstańczych<sup>85</sup>.

Sporadyczne przykłady patriotycznej postawy ludności żydowskiej z terenu guberni płockiej są odnotowane w aktach zespołów Tymczasowa Komisja Wojenno-Śledcza oraz Zarząd General-Policmajstra w Królestwie Polskim<sup>86</sup>. Nazwiska Żydów z terenu guberni płockiej, zaangażowanych w latach 1863–1864 w walkę zbrojną z Rosją znalazły się również w edycji materiałów archiwalnych<sup>87</sup>.

Z szacunków dokonanych przez Zbigniewa Chałczyńskiego, jednego z przywódców powstania 1863 r. na Mazowszu Północnym wynika, że z samego tylko Płocka w walkach przeciwko Rosjanom czynnym udział wzięło 97 Żydów<sup>88</sup>. O udział w Organizacji Narodowej byli oskarżeni przez władze carskie dwaj ostrołęccy Żydzi, Menachu i Dawid<sup>89</sup>. Szpicman, wychowanek szkoły wojskowej w Cuneo, dostarczał broń partii powstańczej Zygmunta Padlewskiego i pomagał powstańczym oddziałom uniknąć zasadzek ze strony wojsk rosyjskich. Duży był udział ludności żydowskiej w dostarczaniu powstańcom broni i amunicji oraz zaopatrywaniu ich w umundurowanie, ekwipunek i prowiant. O zaopatrywanie w broń oddziałów powstańczych, działających na terenie Puszczy Białej, oskarżeni zostali Żydzi serocki Moszek Rozenberg i Froim Orensztajn. Krawiec Lewek Rips i Dwojra Rozenberg, żona serockiego kupca, szyli prześcieradła dla powstańczego lazaretu w Zatorach (pow. pułtuski)<sup>90</sup>.

Część Żydów zaangażowanych w walkę z zaborcą była poborcami podatku narodowego. Przez cały okres powstania podatek narodowy zbierali pułtusczy Żydzi Abram Cynamon i Abram Goldsztajn. Wyrokiem rosyjskiego Audytoriatu Polowego z lipca 1864 r. Cynamon skazany został na karę 600 rbs, a Goldsztajn na 1200 rbs<sup>91</sup>.

Żydzi byli też członkami oddziałów powstańczej żandarmerii, które karały zdrajców. O współpracę z powstańczą żandarmerią był oskarżony Abram Fiszbina z Brańszczyka. Za udział w lotnej powstańczej żandarmerii i skazanie na

---

<sup>85</sup> J. Szczepański, *Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pułtusk i Maków Mazowiecki*, s. 61.

<sup>86</sup> Znaczenie akt z zasobu AGAD, charakteryzujących stanowisko poszczególnych warstw społeczeństwa Królestwa Polskiego wobec powstania styczniowego, podkreśliła F. Ramotowska, *Źródła archiwalne do dziejów powstania styczniowego w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie*, „Archeion”, t. 38, 1963, s. 114–120.

<sup>87</sup> *Żydzi a Powstanie Styczniowe. Materiały i dokumenty*, oprac. A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, Warszawa 1963.

<sup>88</sup> Tamże, s. 160–166; Z. Chałczyński, *Wspomnienia powstańca z lat 1861–1863*, Warszawa 1963, s. 189.

<sup>89</sup> AGAD, Zarząd General-Policmajstra w Królestwie Polskim, sygn. 55, s. 48–60.

<sup>90</sup> AGAD, Tymczasowa Komisja Wojenno-Śledcza (dalej: TKŚ), sygn. 6, k. 16, 280, 298. Szeroko na ten temat R. Juszkiewicz, *Powstanie Styczniowe na północnym Mazowszu*, Warszawa 1992.

<sup>91</sup> AGAD, TKŚ, sygn. 7, k. 25; sygn. 3, k. 119.

śmierć Żydówki z Krasnosielca, która miała wskazać rosyjskiemu oddziałowi kościół, w którym śpiewano patriotyczne pieśni, oskarżony został Berek Orzełek z Makowa<sup>92</sup>.

Społeczność żydowska, mając na uwadze ewentualne represje ze strony caratu, asekurowała się na obie strony. Kupcy żydowscy zaopatrywali w prowiant armię rosyjską, z drugiej strony dostarczali broń powstańcom. W opinii żydowskich historyków: „Stanowisko Żydów wobec powstania było różne w poszczególnych miejscowościach, było uzależnione od warunków lokalnych, stopnia zadrażnienia stosunków z urzędem, stopnia wpływów żydowskich elementów konserwatywnych i nasilenia ruchu powstańczego”<sup>93</sup>.

Ogół Żydów guberni płockiej nie wierzył w pokonanie armii rosyjskiej przez nieliczne i słabo uzbrojone oddziały powstańcze. Jak w każdej społeczności, także i u Żydów zdarzały się osoby, które współpracowały z władzami carskimi i dowódcami oddziałów rosyjskich. Oto jeden z przykładów z terenu Makowa. Za szpiegostwo na rzecz władz carskich, żandarmi powstańczy zabili mieszkańca tego miasta, Mejera Goworowera. Powiesili też makowskiego kupca Wolfa Grinberga<sup>94</sup>.

Wykazy powstańców, w tym osób narodowości żydowskiej z terenu Mazowsza Płockiego, straconych przez żandarmów narodowych za współpracę z władzami carskimi zawierają akta Naczelnika Wojennego Płockiego Oddziału z lat 1863–1866, liczące zaledwie 3 j.a. W zasobie AGAD wchodzi one w skład akt Zarządów Naczelników Wojennych w Królestwie Polskim (sygn. 44–46)<sup>95</sup>.

Powstanie styczniowe zakończyło się klęską. Na liście skazanych na więzienie i syberyjską katorgę byli też powstańcy wyznania mojżeszowego. Wśród więzionych i represjonowanych z terenu guberni płockiej było około stu Żydów<sup>96</sup>.

Zasób Archiwum Głównego Akt Dawnych w Warszawie stanowi niezastąpiony materiał źródłowy do badań nad dziejami Mazowsza Północnego w okresie Królestwa Polskiego. Powinien do nich sięgnąć każdy historyk podejmujący próbę odtworzenia dziejów społeczności żydowskiej z terenu województwa płockiego i guberni płockiej w 1. połowie XIX stulecia.

## BIBLIOGRAFIA

### Źródła

Archiwum Główne Akt Dawnych:

- Rada Ministrów Księstwa Warszawskiego, sygn.165.
- Centralne Władze Wyznaniowe, sygn. 196, 1417, 1657–1698, 1765.
- Komisja Rządowa Przychodów i Skarbu, sygn. 2395.

<sup>92</sup> AGAD, TKŚ, sygn. 1, k. 43, 64.

<sup>93</sup> *Żydzi a Powstanie Styczniowe*, s. 6.

<sup>94</sup> AGAD, TKŚ, sygn. 1, k. 64; sygn. 6, k. 43; *Żydzi a Powstanie Styczniowe*, s. 158–161, 194; I. Wesolek, *Monografia m. Makowa Maz.*, Maków Mazowiecki 1938, s. 24–25.

<sup>95</sup> *Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie*, red. D. Lewandowska, s. 383.

<sup>96</sup> Z. Strzyżewska, *Zesłańcy Powstania Styczniowego z Królestwa Polskiego. Wykazy nazwisk z akt w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych*, Warszawa 2001; R. Juszkiewicz, *Powstanie Styczniowe*, s. 97–141.

- Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji, sygn. 107, 157, 484, 4267, 4314–4315, 4317–4319, 4321, 4356, 4373, 4395, 4399, 4401, 4403, 4420, 4482, 4487, 4490, 4545, 4596, 4602, 4617, 4631, 4635, 4674, 4678, 4699, 6632, 7658.
  - Rada Administracyjna Królestwa Polskiego, sygn. 12.
  - Tymczasowa Komisja Wojenno-Śledcza, sygn. 1, 3, 6–7.
  - Władze Centralne Powstania Listopadowego, sygn. 82, 231, 281, 437, 463, 468.
  - Zarząd General-Policmajstra w Królestwie Polskim, sygn. 55,
- Chądzyński Z., *Wspomnienia powstańca z lat 1861–1863*, Warszawa 1963.  
 Dziennik Praw Królestwa Polskiego, t. 34, 1844; t. 40, 1849.  
 Dziennik Urzędowy Guberni Płockiej, 1851, nr 2.  
 „Jutrzenka”, 1862, nr 37; 1863, nr 2.  
 Rostworowski M., *Djariusz Sejmu 1830/1831*, Warszawa 1910.  
*Źródła do dziejów chasydyzmu w Królestwie Polskim 1815–1867 w zasobach polskich archiwów państwowych*, oprac. M. Wodziński, Kraków–Budapeszt 2011.  
*Żydzi a Powstanie Styczniowe. Materiały i dokumenty*, oprac. A. Eisenbach, D. Fajnhauz, A. Wein, Warszawa 1963.

### Opracowania

- Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Informator o zasobie*, red. D. Lewandowska, Warszawa 2008.
- Barański A., *Raciaz w okresie porozbiorowym (do 1864 r.)* [w:] *Mazowsze Północne w latach walk o niepodległość*, red. A. Kociszewski, Ciechanów 1993, s. 123–152.
- Bornstein J., *Rzemiosło żydowskie w Polsce*, Warszawa 1936.
- Dzieje Mazowsza. Lata 1795–1918*, t. 3, red. J. Szczepański, Pułtusk 2021.
- Eisenbach A., *Kwestia równouprawnienia Żydów w Królestwie Polskim*, Warszawa 1972.
- Eisenbach A., *Mobilność terytorialna ludności żydowskiej w Królestwie Polskim* [w:] *Spoleczeństwo Królestwa Polskiego*, t. 2, Warszawa 1966, s. 194–282.
- Eisenbach A., *Trwałość i rozpad więzi stanowych. Ludność żydowska* [w:] *Przemiany społeczne w Królestwie Polskim 1815–1864*, red. W. Kula, J. Leskiewiczowa, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk 1979, s. 107–136.
- Eisenbach A., *Z dziejów ludności żydowskiej w Polsce w XVIII–XIX wieku*, Warszawa 1983.
- Encyklopedia Judaica*, t. 13, Jerozolim 1973.
- Juszkiewicz R., *Powstanie Styczniowe na północnym Mazowszu*, Warszawa 1992.
- Katalog rysunków architektonicznych z akt Centralnych Władz Wyznaniowych*, oprac. M. Łodyńska-Kosińska, Warszawa 1981.
- Kociszewski A., *Rewir żydowski — próba ograniczenia mobilności przestrzennej ludności żydowskiej* [w:] *Żydzi na północnym Mazowszu (1815–1945)*, red. L. Zygmunt, Ciechanów–Mława 2018, s. 65–84.
- Kołodziejczyk R., *Pułtusk w okresie niewoli (1795–1918)* [w:] J. Kazimierski, R. Kołodziejczyk, J. Szczepański, *Dzieje miasta Pułtuska*, Pułtusk 1992.
- Końska M., Lewandowska D., *Materiały do dziejów Żydów na ziemiach polskich w XIX w. w zbiorach Archiwum Głównego Akt Dawnych* [w:] *Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, red. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001, s. 31–56.

- Lewandowski M., *Materiały do udziału Żydów w Gwardii Narodowej, Gwardii Miejskiej i Straży Bezpieczeństwa w powstaniu listopadowym 1830–1831*, „Biuletyn Żydowskiego Instytutu Historycznego”, 1956, nr 19–20, s. 114–121.
- Matuszczyk M., *Gminy żydowskie w Królestwie Polskim w pierwszej połowie XIX wieku* (praca doktorska przygotowana pod kierunkiem prof. dr hab. Janusza Szpiry w Instytucie Historii Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego w Częstochowie), Częstochowa 2020.
- Morawska K., *Komisja Rządowa Spraw Wewnętrznych i Policji [w:] Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie. Przewodnik po zasobie*, t. 2: *Epoka porozbiorowa*, red. F. Ramotowska, Warszawa 1998, s. 260–268.
- Ramotowska F., *Akta władz centralnych powstania 1830/1831 przechowywanych w AGAD, „Archeion”*, t. 75, 1983, s. 7–52.
- Ramotowska F., *Źródła archiwalne do dziejów powstania styczniowego w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, „Archeion”*, t. 38, 1963, s. 114–120.
- Rola Żydów w rozwoju gospodarczym ziem polskich*, red. J. Skodlarski, A. Piotrowski, Łódź 2014.
- Schiper I., *Żydzi Królestwa Polskiego w dobie powstania listopadowego*, Warszawa 1932.
- Sombart W., *Żydzi i życie gospodarcze*, b.m.w. 1913.
- Strzyżewska Z., *Zesłańcy Powstania Styczniowego z Królestwa Polskiego. Wykazy nazwisk z akt w zasobie Archiwum Głównego Akt Dawnych*, Warszawa 2001.
- Szczepański J., *Dzieje społeczności żydowskiej powiatów Pułtusk i Maków Mazowiecki*, Warszawa 1993.
- Szczepański J., *Spółeczność żydowska Mazowska w XIX–XX wieku*, Pułtusk 2005.
- Szczepański J., *Szkola Wojewódzka Księży Benedyktynów w Pułtusk [w:] Dzieje Gimnazjum i Liceum im. Piotra Skargi w Pułtusk*, red. A. Kociszewski, Ciechanów–Pułtusk 1991, s. 79–104.
- Szczepański J., *W okresie Królestwa Polskiego 1815–1865 [w:] Dzieje Makowa Mazowieckiego*, t. 1: *(do 1945 roku)*, red. J. Szczepański, Maków Mazowiecki–Pułtusk 2020, s. 187–258.
- Szczepański J., *Źródła archiwalne do dziejów społeczności żydowskiej Mazowska Północnego w XIX–XX w. (do 1939 r.) [w:] Źródła archiwalne do dziejów Żydów w Polsce*, red. B. Woszczyński, V. Urbaniak, Warszawa 2001, s. 407–422.
- Wasiutyński B., *Ludność żydowska w Polsce w wiekach XIX i XX*, Warszawa 1930.
- Wesołek I., *Monografia m. Makowa Maz., Maków Mazowiecki 1938*.
- Wodziński M., *Judaica w aktach Centralnych Władz Wyznaniowych Królestwa Polskiego Archiwum Głównego Akt Dawnych. Informator archiwalny*, Wrocław 2010.
- Wodziński M., *Oświecenie żydowskie w Królestwie Polskim wobec chasydyzmu. Dzieje pewnej idei*, Warszawa 2003.

**Janusz Szczepański, Source materials for the history of the Jewish community in Płock voivodship and Płock governorate (1815–1866) in the holdings of the Central Archives of Historical Records**

Summary

The article emphasizes the importance of source materials for research into the history of the Jewish community of Northern Mazovia in the first half of the 19<sup>th</sup> century, preserved at the Central Archives of Historical Records. In 1815–1837 period, Northern Mazovia fell within the administrative borders of the Płock voivodship, and later the Płock governorate. The author comments on the role of the Jewish population in the economic life of towns in the Płock voivodship and Płock governorate, especially with regard to fostering commerce in the Mazovia region. One symptom of the restrictive policy of Congress Poland's authorities towards Jews was the establishment of Jewish districts in some cities. The Government Commission for Internal Affairs and the Police collection provides most information on this subject. The records of the Central Religious Authorities collection are fundamental for reconstructing the life of Jewish communities and religious life of Jews in the Płock voivodship and Płock governorate. Sources are scarce, however, as regards the stance of the Jewish population regarding Polish national uprisings of the 19<sup>th</sup> century. Some, concerning the period of the Polish-Russian War of 1831, can be found in the files of the Central Authorities of the November Uprising collection. An attempt to determine the participation of Jews from the Płock governorate in the January Uprising is possible thanks to the queries carried out within the files of the Temporary War and Investigation Commission and the General-Chief of Police Board in the Kingdom of Poland collections. The holdings of the Central Archives of Historical Records are the basic source material for research on the history of the Jewish community in Northern Mazovia in the years 1815–1866 within the administrative borders of the Płock voivodship and the Płock governorate.

Słowa kluczowe: Archiwum Główne Akt Dawnych, AGAD, Żydzi, Mazowsze, województwo płockie, gubernia płocka, Królestwo Polskie

Keywords: Central Archives of Historical Records, AGAD, Jews, Mazovia, Płock voivodship, Płock governorate, Kingdom of Poland

